

«Σύντομες» ιστορίες για σύνθετες εποχές

Δύο βιβλία για τη μεταπολεμική Ελλάδα, μία πολιτική ανάλυση της σχέσης Δύσης-ισλαμικού φονταμενταλισμού, δύο βιβλία για τον καπιταλισμό και ένα ιστορικό μυθιστόρημα για την Ρωσία και την Πολωνία του 18ου αιώνα μέσω της Γαλλίας του 20ού αιώνα συναντιούνται σε ετούτη την ενότητα. Η συνύπαρξή τους αντανakλά την επίκαιρη αναζήτηση σημερινών φαινομένων στις ιστορικές απαρχές τους. Αναζήτηση που διαποτίζει την προσπάθεια των σύγχρονων κοινωνιών, και της ελληνικής ανάμεσά τους, να κατανοήσουν από πού κατάγεται η σημερινή ρευστή πολιτική και οικονομική πραγματικότητα.

- Παναγιώτης Τσιόπουλος
- Λυκούργος Κουρκουβέλας
 - Άγγελος-Στυλιανός Χρυσόγελος
- Ηλίας Α. Αθανασιάδης
- Γιώργος Χρυσοβιτσάνος

Το φαινόμενο του Ισλαμικού Φονταμενταλισμού

Παναγιώτης Τασσιόπουλος

Ιωάννης Μ. Βαρβιτσιώτης, Σωτήρης Ρούσσος
Τυφλοί Στρατοί:
Η Δύση και η Απειλή του Ισλαμικού Φονταμενταλισμού

Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008, σελ. 176

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η τρομοκρατία στις δυτικές δημοκρατίες άλλαξε συχνά πρόσωπο. Από τα κινήματα εθνικοαπελευθερωτικού χαρακτήρα ενάντια στις αποικιοκρατικές δυνάμεις, περάσαμε στην μαρξιστική τρομοκρατία της υπαίθρου και των πόλεων, καταλήγοντας στο σήμερα, όπου συναντάμε την σύγχρονη τρομοκρατία του ισλαμικού φονταμενταλισμού ή, σύμφωνα με άλλους αναλυτές, του πολιτικού Ισλάμ.

Τρομοκρατία αναπτύσσεται και παρατηρείται, κυρίως, σε δημοκρατικές κοινωνίες, παρά σε χώρες με απολυταρχικά και τυραννικά καθεστώτα. Τα φιλελεύθερα κράτη συναντούν σημαντικές δυσκολίες στην αντιμετώπιση αυτής της απειλής, αφού έχουν ως στόχο, ή τουλάχιστον έτσι διατείνονται, τη διαφύλαξη των δημοκρατικών αρχών κι αξιών πάνω στις οποίες είναι θεσμοθετημένα. Αυτό, όμως, το κοινωνικό πλεονέκτημα, στα μάτια των ακραίων ισλαμιστικών κύκλων,

μοιάζει με αδυναμία, την οποία προσπαθούν να εκμεταλλευτούν προς όφελος των εξτρεμιστικών τους ιδεών, ώστε να πλήξουν το αίσθημα ασφάλειας κι ευημερίας των δημοκρατικών κοινωνιών. Παρά τον κοινό κίνδυνο, ο τρόπος με τον οποίο κάθε κράτος αποφασίζει να ανταποκριθεί σε αυτήν την πρόκληση ποικίλλει ανάλογα με την δημοκρατική του παράδοση και τις αστυνομικές / στρατιωτικές του δυνατότητες.¹

Μετά την επίθεση στους δίδυμους πύργους της Νέας Υόρκης, το Σεπτέμβριο του 2001, έγινε κατανοπώς πως η τρομοκρατία μέσω του ισλαμικού φονταμενταλισμού περνάει σ' ένα άλλο επίπεδο, το οποίο επιτρέπει σε μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες ανθρώπων να επιφέρουν καίρια και δυσβάστακτα πλήγματα στην καρδιά των σύγχρονων κοινωνιών. Ο ισλαμι-

κός φονταμενταλισμός παύει πλέον να αφορά μόνο μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, αλλά επεκτείνεται σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της υψηλίου. Η αδυναμία των κυρίαρχων κρατών να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά την τρομοκρατία οφείλεται, σύμφωνα με τον C. Hill, στα εξής: στα πρωταρχικά διλήμματα, που περιλαμβάνουν τεχνικά, πρακτικά κι ορολογικά ζητήματα και στα δευτερεύοντα διλήμματα, που εμπεριέχουν προβλήματα σχετικά με τη χρήση βίας και τα όριά της, τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης των κρατών και τα περιθώρια διακρατικής συνεργασίας, που καθορίζονται από τις εκάστοτε κυβερνήσεις.²

Οι *Τυφλοί Στρατοί*, το βιβλίο που συνέγραψε ο επικεφαλής των Ευρωβουλευτών της Νέας Δημοκρατίας, Ιωάννης Μ. Βαρβιτσιώτης, σε συνεργασία με το Σωτήρη Ρούσσο, Αναπληρωτή Καθηγητή Διεθνών Σχέσεων, είναι μία καίρια προσπάθεια να παρουσιαστεί το φαινόμενο του ισλαμικού φονταμενταλισμού στη διαχρονική ολότητα του, κι όχι μόνο μέσω της αναλυτικής προσέγγισης μίας συγκεκριμένης περιόδου. Το πόνημα αυτό αποτελεί μία από τις λίγες εγχώριες συγγραφικές απόπειρες σε βάθους ερμηνείας και ανάλυσης όλων εκείνων των στοιχείων που καθιστούν επικίνδυνη για τις δυτικές αξίες την δυναμική πορεία του πολιτικού Ισλάμ.

Η αποφυγή πομπωδών εκφράσεων και φηλύαρης διάθεσης κάνει τη μελέτη αυτή προσιτή και χρήσιμη, τόσο

στον αμήτο αναγνώστη, όσο και στον ειδικό επιστήμονα. Το απλό ύφος του βιβλίου συμπληρώνεται ιδανικά με περιγραφικούς χάρτες και στατιστικά στοιχεία. Η πληθώρα ποιοτικών αναφορών δίνει τη δυνατότητα στον υποψήφιο μελετητή να εμβαθύνει περαιτέρω. Οι απόψεις και τα γεγονότα παρατίθενται με άρτιο και τεκμηριωμένο τρόπο, γεγονός που φανερώνει την συστηματική και πολυσχιδή έρευνα των συγγραφέων γύρω από το φαινόμενο του ισλαμικού φονταμενταλισμού. Όπως σημειώνεται και στον πρόλογο από τον ίδιο τον Ι. Μ. Βαρβιτσιώτη, στόχος της δουλειάς αυτής είναι να γίνει μία «διεξοδικότερη ανάλυση του προβλήματος και των παραμέτρων του, καθώς και μία επικαιροποιημένη καταγραφή των σύγχρονων εκφάνσεών του».

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε επτά κεφάλαια με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει δομική συνάφεια και νοηματική αλληλουχία.

Το πρώτο κεφάλαιο χωρίζεται σε δύο υποενότητες. Η πρώτη εξιστορεί τα γεγονότα που διαμόρφωσαν το Ισλάμ κατά τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του. Ξεκινώντας από το θείο όραμα που είδε ο Μωάμεθ, τις αντιδράσεις που συνάντησε κατά τη διδασκαλία του νέου δόγματος και την κατάκτηση της Μέκκας, καταλήγει με την παράθεση των βασικών πυλώνων της πίστης του Ισλάμ, όπως είναι οι έννοιες του Κορανίου, της Παράδοσης (Hadith), των «Πέντε Στόλων του Ισλάμ», του ιερού πολέμου (τζιχάντ) και των

«Μαχητών της Πίστης» (Mujahidin). Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου αναλύεται η σχέση του Ισλάμ με την κρατική εξουσία, η οποία περιστρέφεται γύρω από τα τρία «Ds»: Din (θρησκεία), Dawla (κράτος) και Dunya (κόσμος – κοινωνία). Τα βασικά ισλαμικά ρεύματα που ασχολήθηκαν με αυτό το ζήτημα ήταν αυτά των σουνιτών, των σιιτών και του ουαχαβιτισμού.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στις προσπάθειες διαφόρων ισλαμιστών διανοουμένων, από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, να επανερμηνεύσουν το Ισλάμ, ώστε να καταστεί συμβατό με τις ανάγκες της κάθε εποχής. Οι σημαντικότερες μορφές σε αυτή την κατεύθυνση ήταν οι «Αδερφοί Μουσουλμάνοι» στην Αίγυπτο, ο Μαουντούντι στην Ινδία, ο Σαριάτι με το Χομείνι στο Ιράν και ο Αγιατολάχ Σαγίντ αλ-Σαντρ στο Λίβανο. Εν συνεχεία, οι συγγραφείς επεξηγούν διεξοδικά και με σαφήνεια τον όρο του «ισλαμικού φονταμενταλισμού» και παρουσιάζουν τις βασικές θέσεις των κινημάτων της «ισλαμικής αναβίωσης» στο χώρο της ηθικής, της νομοθεσίας, καθώς και σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και διεθνές επίπεδο γενικότερα. Επιπλέον, κάνουν μία αναδρομή στα φονταμενταλιστικά κινήματα του 20ού αιώνα, αποδίδοντας την σημερινή ραγδαία ανάπτυξή τους σε έξι παράγοντες.

Το τρίτο κεφάλαιο αποτελείται από έξι υποενότητες. Η εισαγωγή του κεφαλαίου περιλαμβάνει κάποια παραδείγματα εξάπλωσης του φαινομένου της

«ισλαμικής αναβίωσης» σε μία σειρά μουσουλμανικών κρατών. Τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και η δράση της «Τζεμάα Ισλαμίγια» τοποθετούνται ως αφετηρία επέκτασης του πολιτικο-θρησκευτικού αυτού ρεύματος, το οποίο εκτεινόμενο σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του σύγχρονου κόσμου, δεν αποτελεί απλά μόνο έναν νέο κίνδυνο, αλλά μία απειλή που χρήζει μίας ολοκληρωμένης αντιμετώπισης. Η επικράτηση της ισλαμικής επανάστασης στο Ιράν, η επιστροφή του πολιτικού Ισλάμ στην Τουρκία, οι πόλεμοι στην Τσετσενία, η μουσουλμανική έξαψη στα Βαλκάνια και η εντεινόμενη ισλαμική παρουσία στην Ευρώπη είναι μερικές περιπτώσεις που καλύπτονται στις υπόλοιπες ενότητες αυτού του κεφαλαίου.

Το τέταρτο κεφάλαιο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το πιο σημαντικό του βιβλίου, αφού εξετάζεται και συγκρίνεται η «παλαιά» με την «νέα» τρομοκρατία και ταυτόχρονα γίνεται προσπάθεια να εξηγηθεί η έννοια του «νομαδικού τζχαντ». Αρχικά, πραγματοποιείται μία διάκριση των τρομοκρατικών οργανώσεων σε τρεις βασικές κατηγορίες: την κατασταλτική, την εξεγερτική, την εθνοτικού, εθνικού ή αποσχιστικού χαρακτήρα και την κοινωνική – επαναστατική τρομοκρατία. Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '60 και του '70, παρατηρείται μία σύμπτυξη μεταξύ των ομάδων της εξεγερτικής και της κοινωνικής – επαναστατικής τρομοκρατίας με μυστικές υπηρεσίες διαφόρων χωρών. Αυτός είναι κι ένας από τους κυριότε-

το μέρος αυτό, οι συγγραφείς προβαίνουν σε μία αξιολόγηση του διλήμματος, προτείνοντας ένα κράμα των δύο προσεγγίσεων, το οποίο, όμως, θα προσαρμόζεται στις απαιτήσεις των καιρών.

Το έβδομο κεφάλαιο επικεντρώνεται στις εκ βάθρων διαφορετικές θεωρήσεις του Ισλάμ και της Δύσης, αναφορικά με τις διεθνείς σχέσεις, τις κοινωνικές δομές, τη σχέση κράτους – ατόμου και την οικονομία. Ως συνέπεια, στον δυτικό κόσμο έχουν διαμορφωθεί δύο αντικρουόμενες προσεγγίσεις για την αντιμετώπιση του Ισλάμ: η προσέγγιση της συγκρουσιακής αντιπαράθεσης κι εκείνη του συμβιβασμού. Πρέπει να κατανοηθεί ότι το πολιτικό Ισλάμ δεν είναι ένα τοπικό, περιστασιακό φαινόμενο. Αντίθετα, έχει βαθιές και πηλατιές ρίζες, που απειλούν να συνθλίψουν τα θεμέλια των δημοκρατιών. Ως εκ τούτου, η απάντηση των δυτικών οφείλει

να είναι κατὰ μελετημένη και συνδυσασμένη, ώστε να μην αφήνει περιθώρια επανέκφυσής του. Σε αυτή την προσπάθεια, η Ελλάδα καλείται να σταθεί αρωγός και να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο, μέσα από μία γενικότερη υλικοτεχνική και θεωρητική προπαρασκευή.

Εν κατακλείδι, στο συγκεκριμένο πόνημα οι συγγραφείς κατάφεραν να αναλύσουν ενδελεχώς τις διάφορες πτυχές του ισλαμικού φονταμενταλισμού. Γίνεται έτσι αντιληπτό ότι το έργο αυτό εμπλουτίζει σημαντικά τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία. Το βιβλίο τελειώνει με την ελπίδα και την πεποίθηση των συγγραφέων ότι «όλοι οι καθοπροαίρετοι άνθρωποι, είτε ανήκουν στον δυτικό είτε στον μουσουλμανικό κόσμο, θα εξακολουθήσουν να ονειρεύονται ένα μέλλον πηλουραλισμού και πολυμορφίας σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο ελευθερίας και αλληλοσεβασμού». ▲

Σημειώσεις

¹ Crelinsten, R., Schmid, A., «Western Responses to Terrorism: A Twenty-five Year Balance Sheet, in *Terrorism and Political Violence*», 4(4), winter 1992, p. 332-3.

² Hill, C., *The Political Dilemmas for Western Government*, in Freedman L. (ed.), *Terrorism and International Order*, Routledge, London, 1990, p. 77.

Ο κ. Παναγιώτης Τασσόπουλος είναι πολιτικός επιστήμονας – διεθνολόγος, MA University of Nottingham UK, και επιστημονικός συνεργάτης στο γραφείο του Ινστιτούτου Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής στις Βρυξέλες.

υποχείριο των Η.Π.Α. και κατ' επέκταση του δυτικού κόσμου. Βεβαίως, πέρα από αυτές τις πρώιμες θεωρητικές αναλύσεις, το ιστοριογραφικό αυτό ρεύμα κινήθηκε και σε πιο πρακτικά ζητήματα, τα οποία περιελάμβαναν την εξαπόλυση κατηγοριών έναντι των νικητών του Εμφυλίου και του πολιτικού συστήματος που επεβλήθη μεταπολεμικά, καθώς και την εξιδανίκευση της αριστερής και κομμουνιστικής κοσμοθεωρίας.²

Οι δύο αυτές ιστοριογραφικές κατευθύνσεις, εκτός ελάχιστων και μεμο-

του φαινομένου, όπως είναι η ψυχροπολεμική περίοδος στην Ελλάδα. Το νέο αυτό ιστοριογραφικό ρεύμα, βασιζόμενο σε έναν διαρκώς αυξανόμενο πλούτο αρχειακών πηγών, κυρίως του εξωτερικού, εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι σήμερα.⁴ Το βιβλίο του Σωτήρη Ριζά, συντασσόμενο πλήρως με τις τελευταίες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις, αποτελεί μία ολοκληρωμένη μελέτη των εξελίξεων της ελληνικής πολιτικής μετά τον εμφύλιο πόλεμο μέχρι την έναρξη της μεταπολιτευτικής περιόδου. Ο συγγραφέας βασίζεται σε έναν πλούτο αρχειακών πηγών, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν τα αμερικανικά και βρετανικά κρατικά αρχεία, ο τύπος της εποχής, καθώς και οι αρχειακές συλλογές πολιτικών προσωπικοτήτων που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις. Η τεκμηρίωση του Ριζά υποβοηθείται από την ειδική ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, «παρακολουθώντας» τις πιο σύγχρονες ιστοριογραφικές τάσεις στο υπό μελέτη ζήτημα.

Το περιεχόμενο του βιβλίου δομείται σε χρονολογική βάση, ενώ την ανάπτυξη του συγγραφέα διατρέχουν τρία θεμελιώδη θέματα: η λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, το ψυχροπολεμικό περιβάλλον και η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης, η οποία συνδιαλέγεται με τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Όσον αφορά στη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, ο Ριζάς υποστηρίζει πως, παρά την μακρόχρονη κοινοβουλευτική και συνταγματική πα-

Ο Ριζάς υποστηρίζει πως, παρά την μακρόχρονη κοινοβουλευτική και συνταγματική παράδοση, η επικράτηση του κοινοβουλευτισμού δεν υπήρξε πλήρης στην Ελλάδα

νωμένων εξαιρέσεων,³ κυριάρχησαν, σε διάφορες μορφές, έως περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν και άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους ιστορικές μελέτες, οι οποίες, ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές θέσεις και τα συμπεράσματα των ερευνητών, χαρακτηρίζονταν από εμβριθή έρευνα, ολοκληρωμένη τεκμηρίωση, πραγματολογική ακρίβεια και αξιολογική ουδετερότητα. Στόχος δεν ήταν η ιδεολογική καταγγελία και εξύμνηση, αλλά η προσπάθεια για την κατανόηση ενός περίπλοκου και σύνθε-

ράδοση, η επικράτηση του κοινοβουλευτισμού δεν υπήρξε πλήρης στην Ελλάδα, καθώς η φιλελευθεροποίηση του πολιτικού συστήματος περιοριζόταν από την παρουσία της μοναρχίας και τον καθοριστικό, επεμβατικό ρόλο του στρατού. Ο Εμφύλιος Πόλεμος και η ακραία πόληση που προέκυπε από αυτόν σε όλα τα επίπεδα της ζωής επέτεινε την προϋπάρχουσα κατάσταση. Ο στρατός αποτελούσε εν δυνάμει εφεδρεία του πολιτικού και κοινωνικού καθεστώτος. Ως προς τη σχέση του στρατεύματος με τη μοναρχία, η οποία έχει βαρύνουσα σημασία για την συνολική κατανόηση της περιόδου και έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη η ταύτιση του στρατού με το στέμμα και την κοινοβουλευτική δεξιά. Αντίθετα, πρέπει να γίνει αντιληπτό πως ο παράγων που επηρέαζε τις ενδοστρατιωτικές διαφοροποιήσεις ήταν οι πολιτικές εξελίξεις, ιδίως όταν αυτές έθεταν υπό αμφισβήτηση το εδραιωμένο πολιτικό καθεστώς, όπως συνέβη με την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση το 1958 και τις κατηγορίες που εξαπέλυσε η Ένωση Κέντρου ενάντια στις πολιτικές πρακτικές του συστήματος με τον «ανένδοτο αγώνα». Ταυτόχρονα, και ως απότοκο της εμφύλιας σύρραξης, ο σεβασμός των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών, απείχε από τον αντίστοιχο των δυτικών φιλελεύθερων δημοκρατιών. Επιπροσθέτως, η αυταρχική πολιτική κουλτούρα, οι αγκυλώσεις που προ-

έρχονταν από την κληρονομιά του Εμφυλίου Πολέμου και η ασυμφωνία για τους κανόνες του παιχνιδιού οδήγησαν στην αστάθεια του κοινοβουλευτικού συστήματος και είχαν ως αποτέλεσμα η εναλλαγή στην εξουσία να αποτελεί πάντοτε καίριο ερωτηματικό. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως ο κοινοβουλευτισμός δεν αποτελούσε τη θεσμική σταθερά του πολιτικού συστήματος, με αποτέλεσμα να είναι ευάλωτος σε αυταρχικές λύσεις, οι οποίες τελικά κατίσχυσαν με το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967.

**Αποτελεί πεποίθηση πως
η συνηθισμένη ιστοριογραφική
προσέγγιση που παρουσιάζει
τις Η.Π.Α. ως τον μόνο
και απόλυτο διεθνή παράγοντα
που επηρεάζει τις πολιτικές
εξελίξεις στην Ελλάδα
είναι παραπλανητική**

Η δεύτερη παράμετρος, που διατρέχει μόνιμα την ελληνική πολιτική της περιόδου, είναι το διεθνές ψυχροπολεμικό περιβάλλον. Θεμελιώδη θέση του Ριζά αποτελεί η πεποίθηση πως η συνηθισμένη ιστοριογραφική προσέγγιση που παρουσιάζει τις Η.Π.Α. ως τον μόνο και απόλυτο διεθνή παράγοντα που επηρεάζει τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα είναι παραπλανητική. Αποδεχόμενος την αναμφισβήτητη επίδραση των Η.Π.Α. στο ελι-

ληνικό μετεμφυλιακό κράτος, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως οι διεθνείς παράγοντες που επηρεάζουν τις εξελίξεις είναι ευρύτεροι και η αμερικανική ανάμειξη μπορεί να κατανοηθεί μόνο στο γενικότερο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα από την αρχή αποτέλεσε μέρος του δυτικού στρατοπέδου, εντούτοις ο συγκεκριμένος τρόπος ένταξης της χώρας στο πλαίσιο

στην ελληνική εσωτερική και εξωτερική πολιτική τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Τελικά, η κληρονομιά του Εμφυλίου Πολέμου, η έξαρση του αλυτρωτισμού που εκδηλώθηκε με το αίτημα της ένωσης με την Κύπρο, καθώς και οι διασπαστικές τάσεις των πολιτικών δυνάμεων συνέτειναν στην απουσία βασικής συναίνεσης, η οποία είναι απαραίτητη για την άσκηση αποτελεσματικής εθνικής εξωτερικής πολιτικής.

Το τρίτο θέμα που διαπερνά το βιβλίο του Σωτήρη Ριζά είναι η οικονομική ανάπτυξη και ο κοινωνικός μετασχηματισμός που την ακολουθεί. Τα θεμελιώδη ερωτήματα που διέτρεχαν την περίοδο μέχρι το 1974 ήταν η επιδίωξη ή όχι της εκβιομηχάνισης και ο ρόλος του κράτους στην αναπτυξιακή διαδικασία. Παράλληλα, με την οικονομική ανάπτυξη που άρχισε να γίνεται αισθητή από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, εξελίσσονταν και η διαδικασία αστικοποίησης, της συγκέντρωσης του πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα και της μετανάστευσης. Ενώ στη δεκαετία του 1950 άμεση πολιτική προτεραιότητα αποτελούσε η οικονομική ανάπτυξη και η διαχείριση της φτώχειας, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, καθώς ο αναπτυξιακός ρυθμός εντεινόταν, η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με το ζήτημα της διαχείρισης των προσδοκιών από την ανάπτυξη αυτή. Η σχετική οικονομική άνοδος μαζί με τις διεθνείς συνθήκες φιλελευθεροποίησης, που άρχισαν να εμφανίζονται κυρίως μετά την ανάρρηση του Κένε-

Η σχετική οικονομική άνοδος μαζί με τις διεθνείς συνθήκες φιλελευθεροποίησης, επέφεραν σημαντικές ανακατατάξεις στην ελληνική κοινωνία. Το ζήτημα της ανάπτυξης και της διαχείρισης των προσδοκιών συμπλεκόταν με τα πολιτικά – συνταγματικά προβλήματα που έρχονταν από το παρελθόν και συγκροτούσαν συνολικά το ζήτημα προσαρμογής του πολιτικού συστήματος

του Ψυχρού Πολέμου, μέσω, δηλαδή, ενός Εμφυλίου Πολέμου, αποτέλεσε βασικό ζήτημα της ελληνικής πολιτικής. Η ανάδυση του κυπριακού ζητήματος έθεσε το ζήτημα της διάκρισης μεταξύ ατλαντικών –συμμαχικών και εθνικών συμφερόντων, ενώ ταυτόχρονα η αμερικανική επιρροή

Σημειώσεις

- ¹ Βλ. ενδεικτικά, Γενικών Επιτελείων Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Το Εκστρατευτικό Σώμα Ελλάδος εις Κορέαν (1950-1955)*, Αθήνα, 1977. Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ευάγγελος, *Φωτιά και Τσεκούρι: Ελλάς, 1946-49 και τα Προηγηθέντα*, Αθήνα, 1974. Stephen Xydīs, *Greece and the Great Powers, 1944-1947*, Θεσσαλονίκη, 1963.
- ² Βλ. ενδεικτικά, Παπανδρέου, Ανδρέας, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*, Αθήνα, 1974. Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Η Ελληνική Τραγωδία: Από τον Εμφύλιο στους Συνταγματάρχες*, Αθήνα, 1981. Λιναρδάτος, Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμοι Α'-Ε', Αθήνα, 1977-1987. Χαλαράμης, Δημήτρης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η Δομή της Εξουσίας στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, 1985.
- ³ Couloumbis, Theodore, *Greek Political Reaction to American and NATO Influences*, London, 1966. Κοφός, Evangelos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Thessaloniki, 1964. Iatrides, John, *Revolt in Athens: The Greek Communist «second round»*, Princeton, 1972.
- ⁴ Από τον βιβλιογραφικό πλούτο της νέας αυτής ιστοριογραφικής κατεύθυνσης αναφέρουμε ενδεικτικά: Κόντης, Βασίλειος, *Η Αγγλοαμερικανική Πολιτική και το Ελληνικό Πρόβλημα, 1945-1949*, Θεσσαλονίκη, 1984. Baerentzen, Lars, Iatrides, John, Ole Smith (eds.), *Studies in the History of the Greek Civil War, 1945-1949*, Copenhagen, 1987. Βαλντέν, Σωτήρης, *Ελλάδα και Ανατολικές Χώρες, 1950-1967: Οικονομικές Σχέσεις και Πολιτική*, τόμοι 2, Αθήνα, 1991. Botsiou, Konstantina, *Griechenlands Weg nach Europa. Von der Truman-Doktrin bis zur Assozierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 1974-1961*, Frankfurt, 1999. Στεφανίδης, Γιάννης, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: Η Ελλάδα και ο Συμμαχικός Παράγοντας, 1949-1952*, Αθήνα, 1999. Βερέμης, Θάνος, *Ο Στρατός στην Ελληνική Πολιτική: Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα, 2000. Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η Κακεκτική Δημοκρατία: Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, 2001. Καζάκος, Πάνος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και Οικονομική Πολιτική στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, 2006. Hatzivassiliou, Evanthi, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967*, London, 2006.

Ο κ. Λυκούργος Κουρκουβέλας είναι Υποψήφιος Διδάκτωρ στο Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Μία σύντομη απάντηση στη «σύντομη δεκαετία»

Άγγελος-Στυλιανός Χρυσόγελος

Άλκης Ρήγος, Σεραφεύμ Ι. Σεφεριάδης,
Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.),
**Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο,
κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις,
πολιτισμικές διεργασίες**

Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008, σελ. 451

Η πρόσφατη έκδοση του συλλογικού τόμου για τη δεκαετία του '60¹ αποτελεί σημαντικότερη προσθήκη στη μελέτη της συγκεκριμένης περιόδου. Εντούτοις, και αυτό το συλλογικό έργο δεν μπορεί να αποκρύψει το γεγονός ότι το εν λόγω θέμα είναι εξόχως ιδεολογικοποιημένο, ιδιαίτερα καθώς οι επιδράσεις των τότε τεκταινόμενων στο σημερινό πολιτικό γίνεσθαι είναι ακόμα αισθητές. Αυτή η αίσθηση ισχυροποιείται αν προσέξουμε, κατά πρώτον, την σημαντική παρουσία γνωμών εκπροσώπων της κληρονομιάς της λεγόμενης «πλευράς των νικητών του Εμφυλίου», αλλά και χαμένων της Μεταπολίτευσης συνάμα. Η παρουσία υποστηρικτών αυτής της τάσης, τόσο στις συζητήσεις του συνεδρίου που προηγήθηκε της έκδοσης αυτού του τόμου,² όσο και σε κάποια από τα

εν λόγω άρθρα, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα στην έκταση, κατά την οποία αποτελεί ένδειξη για το ξεπέραςμα στεγανών που έχουν χαρακτηρίσει το πολιτικό, κοινωνικό και ακαδημαϊκό γίνεσθαι της μεταπολιτευτικής Ελλάδας. Στην περίπτωση της ανάλυσης και αναπαραγωγής της πρόσφατης πολιτικής ιστορίας ο ευρύτερος χώρος της αριστεράς κατέχει τη θέση της «κυρίαρχης ορθοδοξίας», αλλά, βοηθώντας και του χρόνου, ερευνητές προερχόμενοι από άλλης συντεταγμένες του πολιτικού φάσματος κατορθώνουν να διατυπώνουν εν πολλοίς αναθεωρητικές απόψεις.

Δεύτερο στοιχείο, και άμεση συνέπεια του πρώτου, είναι η εσκεμμένη οπτική της ιστορικής ανάλυσης προς το μέλλον, με σκοπό την ισχυροποίηση επιχειρημάτων που εκφεύγουν των χρονικών πλαισίων της «σύντομης δεκαετίας».³ Ο ρόλος της εξωτερικής πολιτικής για τις εσωτερικές εξελίξεις, η πολιτική κληρονομιά σημαντικών προσωπικοτήτων, οι ρίζες κοινωνι-

κών πρακτικών που ακόμα απαντώνται στη δραστηριότητα δρώντων, κομμάτων κ.ο.κ., όλη αποτελείούν επίκαιρα ζητήματα που μπορούν να επηρεαστούν καίρια από την επαναδιατύπωση και νέα εμπηλαισίωση της πρόσφατης ιστορικής μνήμης. Τελικά, η ακαδημαϊκή συζήτηση για τη δεκαετία του '60 είναι σήμερα πιο ζωντανή και ανοιχτή από ποτέ, κι αυτό γιατί πρόκειται για ένα πραγματικό πεδίο πολιτικής αναμέτρησης.

Οι θεματικές του τόμου καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα πολιτικών και κοινωνικών εκφάνσεων της δεκαετίας του '60: Πολιτικό σύστημα, κομματικές πρακτικές, πολιτικός λόγος, εξωτερικές σχέσεις, δημόσια (εσωτερική) πολιτική, τύπος, διανοήση και τέχνη, συλλογικές δράσεις κ.λπ. Όμως, το στίγμα του δίνεται από τα εισαγωγικά και καταληκτικά άρθρα του και πρόκειται για ένα στίγμα που σε γενικές γραμμές εμπίπτει στα πλαίσια της προαναφερθείσας «ορθοδοξίας».⁴ Η θέση του βιβλίου φαίνεται να μπορεί να συστηματοποιηθεί σε τρεις άξονες:

α) Η «σύντομη δεκαετία» χαρακτηρίστηκε έτσι, κυρίως γιατί η εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων διακόπηκε απότομα από το γύψο της επταετίας, η οποία θεωρείται η φυσική μετεξέλιξη μίας καχεκτικής δημοκρατίας. Στο σημείο, όμως, κατά το οποίο η Μεταπολίτευση αποκαθιστά τα πλείστα των βασικών αιτημάτων της δεκαετίας του '60, μπορούμε να μιλήμε για μια μακρά δεκαετία που λήγει το 1974.⁵

β) Η δεκαετία του '60 αποτελεί μια «μαυρόασπρη περίοδο», που επίμονα αναζητούσε λίγο χρώμα στην εξέχουσα λογοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή των χρόνων 1955-1965. Αυτή η παραγωγή εμφανίζεται ως αντίδραση σε έναν αυταρχισμό και μια εμπορική καλλιτεχνική παραγωγή, που αναπαρήγαγε πρότυπα και αντιλήψεις που θεμελιώναν τον υπάρχοντα (κοινωνικό) καταμερισμό δυνάμεων.⁶

γ) Παρά ταύτα, είναι αυτή η περίοδος στην οποία μπορούμε να ανιχνεύσουμε τα πρώτα σκιρτήματα μιας κοινωνίας πολιτών που αναλαμβάνει να διαρρήξει τα στεγανά ενός ημι-αστυνομικού κράτους, προωθώντας την απόρριψη του παραδοσιακού κοινωνικού ραγιαδισμού και μοιρολατρίας.⁷ Το παρόν άρθρο θέλει να ωθήσει τη συζήτηση «ακόμα πιο πέρα», να αναδείξει την ισχυρή διαλογική σχέση της δεκαετίας του '60 με το σήμερα, να πάρει μια θέση πολιτική οπωσδήποτε, πάνω από όλα όμως να καταθέσει μία ακόμα γνώμη μέσα στις πολλές που υπάρχουν για ένα θέμα που σαγηνεύει επιστήμονες και μη.

Η πολιτική πραγματικότητα της δεκαετίας του '60

Η παρουσίαση της επταετίας της χούντας ως φυσική συνέχεια του καθεστώτος που εδραιώθηκε με το Σύνταγμα του 1952 αποτελεί κοινό τόπο και βρίσκει έντονη ανταπόκριση και στα κείμενα του τόμου. Ιδιαίτερα κατατοπιστικό είναι κυρίως το άρθρο

του Ν. Αλιβιζάτου.⁸ Σε γενικές γραμμές, το καθεστώς των «νικητών» του Εμφυλίου παρουσιάζεται ως μία δημοκρατία υπό όρους, με μειωμένη την ισχύ του κράτους δικαίου, λόγω της δράσης εξωθεσμικών παραγόντων (το τρίπτυχο στέμμα – στρατός – Αμερικανοί παρουσιάζεται εδώ συνήθως με έναν τρόπο που υποδηλώνει μονολιθικότητα στόχων, προθέσεων και μεθόδων).⁹

Η ανάλυση του Αλιβιζάτου, βεβαίως, δίνει μια εικόνα με πιο λεπτές αποχρώσεις. Χωρίς να μπορεί να κατηγορηθεί για επιείκεια προς το καθεστώς του '52, ο συγγραφέας παραδέχεται ότι το λεγόμενο παρακράτος είχε ατονήσει τη δεκαετία του '60 σε σημείο, σχεδόν, εγκατάλειψης.¹⁰ Η αντιπαράθεση με την ωραία έρευνα για τη δράση παρακρατικών στη Θεσσαλονίκη πριν τη δολοφονία Λαμπράκη φυσικά δείχνει ότι η δημοκρατία της εποχής κάθε άλλο παρά τέλεια ήταν.¹¹ Ο αριθμός των οκτώ πολιτικών κρατουμένων την παραμονή της 21ης Απριλίου¹² είναι μικρός, με βάση πρακτικές παλαιότερων ετών, αλλά οκτώ πολιτικοί κρατούμενοι είναι οκτώ κρατούμενοι περισσότεροι από όσους οποιαδήποτε ευνομούμενη πολιτεία μπορεί να αντεχτεί. Κι όμως, καθώς απομακρυνόμαστε χρονολογικά από τα χρόνια του Εμφυλίου, το ίδιο θεσμικό και πολιτικό σύστημα φαίνεται να προσαρμόζεται περισσότερο σε μια πραγματικότητα που ζητούσε πιο ανοιχτές πρακτικές. Η γνωστή δραστηριότητα των ανακριτικών αρχών στην υπόθεση Λαμπράκη, και η γνω-

μοδότηση του Συμβουλίου της Επικρατείας ότι η «ανταρσία» είχε λάβει τέλος ένα χρόνο νωρίτερα,¹³ δείχνουν ότι μια αργή και οπωσδήποτε όχι ανεμπόδιση, αλλά φανερά αλληλαγή νοοτροπίας διαχεόταν στους αρμούς του συστήματος.

Σχετικά με τους εξωθεσμικούς παράγοντες: Ο όρος χρησιμοποιείται μάλλον αδιάκριτα στην περίπτωση της Ελλάδας της δεκαετίας του '60. Είναι λίγο δύσκολο να αποδοθεί στα σοβαρά στον ανώτατο άρχοντα μιας χώρας –ακόμα και βασιλιά!– που εκπροσωπεί εξ ορισμού έναν «θεσμό». Το εύρος των αρμοδιοτήτων και δυνατότητας παρεμβάσεων του στέμματος οπωσδήποτε είναι ένα καίριο ζήτημα προς συζήτηση. Σε όποια περίπτωση, η σχέση στέμματος – πολιτικού κόσμου μέχρι το 1965 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια σχέση συνεργασιακής έντασης. Οι παρεμβάσεις του βασιλιά προκαλούσαν κυρίως παράπονα, ανάλογα με το ποια πολιτική μερίδα ευνοούνταν.¹⁴

Το επιχείρημα αυτό δεν αναζητεί να απενοχοποιήσει το στέμμα για τις πράξεις και παραλείψεις του την κρίσιμη περίοδο. Οι σημερινές αντιδράσεις στο εν λόγω ζήτημα, όμως, συχνά φαίνονται να έχουν διαμορφωθεί υπό το βολικό πρίσμα του σημερινού συστήματος υπο-Προεδρευομένης Δημοκρατίας, το οποίο αφήνει κενά και έλλειψη ελέγχου και ισορροπιών, κατά την άσκηση της μονοκομματικής πρωθυπουργοκεντρικής εξουσίας. Καλό θα ήταν να αναλογιστούμε αν μάλιστα η αναχρονιστική κριτική στην

πρακτική ενός θεσμού (με βάση τους περιορισμούς που έχουμε επιβάλει σε έναν άλλον) μάς αποτρέπει από το να διαγνώσουμε τα περιθώρια βελτίωσης και την ανάγκη τομών σήμερα. Μία απλή σύγκριση με την σημερινή πρακτική του ανώτατου πολιτειακού άρχοντα σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες δείχνει ότι υπάρχουν μέσες καταστάσεις, μεταξύ αυτού που κατηγορήθηκε ως το θεμελιώδες σύνδρομο της ελληνικής πολιτικής ζωής και της υπερβολικά αυτιστικής λύσης που επινοήθηκε στη θέση του.

Η δράση των δύο άλλων εξωθεσμικών παραγόντων αποτελεί οπωσδήποτε ένα στοιχείο, το οποίο εγγράφεται στο παθητικό του προ του 1967 καθεστώτος, αλλά και εδώ μπορούν να γίνουν κάποιες επιπλέον παρατηρήσεις. Για παράδειγμα, ενώ στον πολιτικό και στρατιωτικό τομέα η αμερικανική παρουσία υπήρξε πραγματικά παρεμβατική, στον οικονομικό τομέα δεν μπορούμε να πούμε ότι οι πιέσεις που δεχόταν τότε η χώρα ξεπερνούσαν ανάλογες πιέσεις που –οικιοθελώς φυσικά– υφίσταται από έναν θεσμό, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση σήμερα. Η πλήρης απόρριψη της αμερικανικής εξάρτησης, η αποσιώπηση της εναλλακτικής των χρόνων του '40 (η ένταξη στο Σοβιετικό Συνασπισμό) και η –συχνά– αποθέωση της σημερινής ευρωπαϊκής πορείας από τους ίδιους και τους αυτούς σχολιαστές δείχνουν ότι οι κρίσεις σε αυτό τον τομέα είναι τελικά θέμα γούστου – και μάλιστα συχνά εσωτερικά ασυνεπούς.

Η παρουσία του στρατού στα πολιτικά πράγματα στην Ελλάδα δεν αποτελεί κληρονομιά του Εμφυλίου, αλλά ξεκινά συστηματικά από το 1910. Το γεγονός ότι οι επιλογές του στρατού παρέμεναν ανοιχτές μετά το 1952 αποτελεί φυσικά μια κορυφαία παράλειψη του συγκεκριμένου καθεστώτος. Ο στρατός, όπως έδειξε η 21η Απριλίου, παρέμενε ένας εν πολλοίς ανεξάρτητος και απρόβλεπτος παράγοντας. Ο πειρασμός ελέγχου του στρατεύματος πάντα υπήρχε από όλους τους ενδιαφερόμενους – και μάλιστα, αν αναλογιστούμε την αφορμή των Ιουλιανών, όχι απαραίτητα για αγνούς λόγους διαφύλαξης της συνταγματικής νομιμότητας. Αναμφισβήτητο αίτημα της εποχής ήταν η πλήρης έκφραση της λαϊκής βούλησης – του «πλειοψηφικού πυλώνα» της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ο στρατός δεν μπορεί ποτέ να αποτελέσει σοβαρό εκφραστή του δεύτερου πυλώνα της φιλελεύθερης δημοκρατίας – του πυλώνα του κράτους δικαίου.¹⁵ Όμως, το κίνημα του 1967, για αυτούς ακριβώς τους λόγους, δεν μπορεί τόσο εύκολα να προσμετρηθεί ως μία εγγενής συνέπεια της λειτουργίας του τότε καθεστώτος. Η πορεία των πραγμάτων μάλιστα κατέδειξε την αντιφατικότητα των στόχων της χούντας με αυτούς των κυριότερων δρώντων του προηγούμενου καθεστώτος.

Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε, λοιπόν, ότι το καθεστώς της δεκαετίας του '60 υπήρξε ανοιχτό σε ό,τι αφορά στην κατάληξή του («ενδεχομε-

σε ένα πρότυπο που οπωσδήποτε αντανακλά ευρύτερες απόψεις για την ελληνικότητα,¹⁷ και γι' αυτό έχει επιδείξει τέτοια ανθεκτικότητα στο χρόνο. Είναι ίσως ενδεικτικό της ποιοτικής διαφοράς μεταξύ των διαφόρων φάσεων της πολιτικής αντιπαράθεσης ότι σήμερα είναι οι άμεσοι ή έμμεσοι κληρονόμοι (ή συνήθως και οι ίδιοι ακριβώς οι εκπρόσωποι) της «γενιάς του Πολυτεχνείου» που αναζητούν να αμφισβητήσουν όψεις του ιστορικού αφηγήματος της δεκαετίας του '60.

Παρά τη δυνατότητα να τοποθετήσει κάποιος πολιτικά μεγάλο μέρος της τότε καλλιτεχνικής παραγωγής, η άποψη της εποχής μετά την παρέλευση ικανού χρόνου δείχνει ότι ακριβώς επειδή ήταν συνυφασμένη με την αντίδραση σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό κλίμα, αυτή η παραγωγή αποτελεί παράγωγο πόθων και διακυβευμάτων που παρουσίαζαν μία συνέχεια που μπορούσε να αναχθεί ίσως μέχρι το 1910: εθνική ολοκλήρωση, δημοκρατία, δίκαιη οικονομική ανάπτυξη, προώθηση, εκ παραλλήλου με πολιτικούς, και πνευματικών στόχων. Η δημιουργία υψηλότερων καλλιτεχνικών επιτευγμάτων και από πνευματικούς ανθρώπους της «άθληης» πλευράς δείχνει πως δεν ήταν ίσως τόσο η αντίδραση σε συγκεκριμένες παρατάξεις, ιδεολογίες κ.ο.κ. που έθρεψε αυτή την πρωτόγνωρη άνθηση, όσο η κοινή εμπειρία σε φαινόμενα που επηρέασαν το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας: πόλεμοι, κατοχή, εμφύλιος, αστικοποίηση,

εθνικές διεκδικήσεις κ.ο.κ.

Η «υψηλή» τέχνη συγκαλύπτει, συχνά άδικα, το άθλιο θαύμα της εποχής: την απίστευτη, για τις οικονομικές δυνατότητες και το μέγεθος της χώρας, εμπορική καλλιτεχνική παραγωγή και την έκταση προβολής της Ελλάδας υπό ένα εξόχως θετικό πρίσμα στη διεθνή δημόσια σφαίρα (και ίσως εδώ οι συγκρίσεις του τότε με το τώρα να αποβαίνουν περισσότερο καταλυτικές). Η εξαιρετική, και σε ποσότητα και σε ένα βαθμό και σε ποιότητα, κινηματογραφική παραγωγή, η ανακάλυψη Ελλήνων καλλιτεχνών στο εξωτερικό, το στάτους διεθνούς διασημότητας που απολάμβαναν, μεταξύ άλλων, η Μερκούρη, ο Χατζηδάκης και η Παππά δίπλα στους μεγιστάνες της εποχής, μέσα σε ένα σκηνικό παρθένου, αλλά ραγδαίως αναπτυσσόμενου τουριστικού ελληνικού τοπίου. Όλα αποτελούν μαρτυρία ότι στην χρυσή εποχή της δυτικής μαζικής κουλτούρας η Ελλάδα κατείχε μία περίοπτη θέση.

Κοινώς, «μαυρόασπρη» βέβαια η εποχή, όπως ήθεε ο Τσουκαλάς, αλλά με σημαντικές αχτίδες χρωμάτων, που όμως συχνά φώτιζαν την αναμφισβήτητη αξία της πνευματικής παραγωγής – προϊόντος των αγωνιών μιας κοινωνίας που αναζητούσε για την ίδια και το μέλλον της μια πιο αισιόδοξη ζωή. Η αντιπαράθεση με το έγχρωμο κίτς της χούντας δείχνει ακόμα εναργέστερα ότι και σε αυτό τον τομέα η σύντομη δεκαετία υπήρξε μία ποιοτικά διαφορετική περίοδος από την επταετία.

πολιτών. Με δεδομένη την ανυπαρξία των σημερινών πανίσχυρων κομματικών δομών, ο κίνδυνος να «καπελωθούν» κομματικά σχετικές πρωτοβουλίες θα ήταν μάλλον μικρότερος τότε. Εν πάση περιπτώσει, η πολυδιαφημισμένη ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών πόσο ξεπερνάει αυτό το πρότυπο και πόσο έχει συνεισφέρει στην αποβολή του ραγιαδισμού από τη συλλογική νοοτροπία των Ελλήνων; Η επιτυχία των συγγενών των θυμάτων της Φαλκονέρας μοιάζει ολοένα και πιο εντυπωσιακή όσο κάποιος αναλογίζεται ότι τις τότε, αλλά τις σημερινές δυσκολίες που αυτοί οι άνθρωποι θα αντιμετώπιζαν.

Ενώ η ανάπτυξη μιας κοινωνίας των πολιτών μπορεί και πρέπει να απαντά σε νέα αιτήματα μέσω μίας απο-ιδεολογικοποιημένης πρακτικής (κάτι που συνέβη στην περίπτωση της Φαλκονέρας), η εγγενής πολιτικοποίηση και κομματικοποίηση των πάντων στην μεταπολιτευτική περίοδο δημιουργεί ένα κατεξοχήν ανταγωνιστικό κλίμα,

κατά τη διατύπωση και υπεράσπιση νέων αιτημάτων. Η διαμάχη περί του ρόλου της Εκκλησίας (της οποίας το δικαίωμα δημόσιας παρέμβασης αμφισβητείται κυρίως από εκείνους που κηρύττουν την ανάπτυξη της ανοιχτής δημόσιας σφαίρας) είναι μία ένδειξη ότι τη στιγμή που το πολιτικό σύστημα έχει κατασταλάξει στις μεγάλες αποφάσεις, η κοινωνία ετοιμάζεται να εισέλθει σε συγκρουσιακή φάση. Η πιθανότητα να αποφύγουμε τελείως, όπως εν πολλοίς το έχουμε καταφέρει μέχρι σήμερα, τις συνέπειες αξιακών διαμαχών παρουσιάζεται ως το μεγάλο διακύβευμα των επόμενων ετών. Όπως και να έχει, και αυτή η συζήτηση καταδεικνύει τον επίμονο τρόπο με τον οποίο τα ζητήματα της δεκαετίας του '60 παραμένουν επίκαιρα και σήμερα. Από αυτό το σημείο, όμως, μέχρι τη δυνατότητα να εξάγουμε πραγματικά χρήσιμα και αντικειμενικά συμπεράσματα από την ιστορική έρευνα η απόσταση μπορεί να αποδεικνύεται αναπάντεχα μεγάλη – δηλαδή καθόλου «σύντομη». ▲

Σημειώσεις

¹ Η «Σύντομη» Δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες, επιμ. Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008. Όλες οι παραπομπές προέρχονται από αυτό το βιβλίο, εκτός αν υποδεικνύεται διαφορετικά.

² Ζ' Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Δεκέμβριος 2005.

Αναγνώσεις του καπιταλισμού

Ηλίας Α. Αθανασιάδης

Η διάκριση οικονομίας της αγοράς και καπιταλισμού

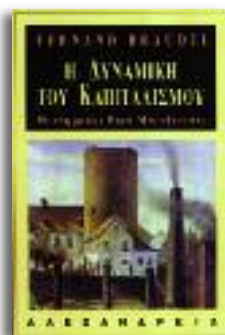
Φερνάντ Μπρωντέλ

Η δυναμική του καπιταλισμού

Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1992, σελ. 174

Στο απόγειο της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης, η οποία ξεκίνησε από την αμερικανική αγορά ενυπόθηκων δανείων και καταδεικνύει τον υψηλό βαθμό σύνδεσης των οικονομιών, το βιβλίο με τίτλο, *Η δυναμική του καπιταλισμού*, αποτελεί την κατάλληλη εισαγωγή στο έργο του Φερνάντ Μπρωντέλ και παράλληλα μία πάντα επίκαιρη σύνοψη της οικονομικής εξέλιξης.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η ελληνική αυτή έκδοση του βιβλίου του Φερνάντ Μπρωντέλ περιλαμβάνει μία σύνθεση από το κείμενο τριών διαλέξεων, που έδωσε ο ίδιος στο Πανεπιστήμιο John Hopkins το 1976 –στον απόηχο της οικονομικής κρίσης του 1973-4– και τη δημόσια συζήτηση που έγινε το 1985 στη Σατβαβήλην μεταξύ ιστορικών, οικονομολόγων, φιλοσόφων, κοινωνιολόγων

και δημοσιογράφων διεθνούς ακτινοβολίας για το έργο του επιφανούς αυτού ιστοριογράφου και ερευνητή.

Σε γενικές γραμμές, το εν λόγω βιβλίο αποτελεί ουσιαστικά μία προαναγγελία του κλασικού έργου του Μπρωντέλ, *Υλικός πολιτισμός, οικονομία και καπιταλισμός*, όπου παρουσιάζονται τα ευρήματα και συμπεράσματα τριάντα χρόνων έρευνας στον καπιταλισμό, στην οικονομία και στον υλικό πολιτισμό. Αναμφίβολα πρόκειται για ένα δύσκολο εγχείρημα, που αφορά σε μία περίοδο τεσσάρων αιώνων και στο σύνολο του κόσμου.

Στην πρώτη διάλεξη που παρατίθεται στη *Δυναμική του καπιταλισμού* –και αναφερόμενος στο υπό έκδοση τότε

Στην τρίτη διάλεξη, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι στον τελευταίο τόμο του βιβλίου του σκοπός του είναι να συνδέσει τον καπιταλισμό, την εξέλιξη και τα μέσα του με μια γενική ιστορία του κόσμου. Ειδικότερα, ο Μπρωντέλ παρατηρεί ότι από το μεσαίωνα ή και από την αρχαιότητα ο κόσμος χωριζόταν σε πολλές οικονομίες – κόσμους, που συνυπήρχαν. Επιδιώκει, περαιτέρω, να αναδείξει εάν οι διαδοχικές οικονομίες – κόσμοι που αναπτύσσονται στην Ευρώπη εξηγούν ή όχι την επέκταση του καπιταλισμού. Υπό αυτό το πρίσμα, τονίζει ότι αυτές οι τυπικές οικονομίες – κόσμοι ήταν οι μήτρες του ευρωπαϊκού και αργότερα του παγκόσμιου καπιταλισμού. Θεωρεί δε, περαιτέρω, ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός προσαρμόστηκε στις βασικές ανταλλαγές και στα μέσα, που και αυτά από την πλευρά τους αυξήθηκαν. Διατυπώνει δε σχετικά τις επιφυλάξεις του ως προς το εάν η φύση του καπιταλισμού άλλαξε άρδην.

Στην ελληνική έκδοση του βιβλίου του Μπρωντέλ, όπως προειπώθηκε, παρατίθενται αποκλειστικά και οι εισηγήσεις της δεύτερης ημερίδας –στο πλαίσιο του «τριήμερου Φερνάντ Μπρωντέλ» – με θέμα «Ο καπιταλισμός». Συγκεκριμένα, ο Πωλ Φαμπρά, αναφερόμενος στο έργο του Μπρωντέλ, σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «η απαράμιλλη περιγραφή της οικονομικής ζωής χρησιμοποιείται για να δικαιωθεί η περίφημη διάκριση μεταξύ οικονομίας της αγοράς και καπιταλισμού». Αναρωτιέται δε «μήπως

λείπει από την μεγαλειώδη ιστορία των συναλλαγών του Μπρωντέλ μια ξεκάθαρη αντίληψη για το τι είναι ανταλλαγή», αλλιώς του αναγνωρίζει ότι ήταν από τους πρώτους, αν όχι ο πρώτος, που απέδειξε τον οργανωτικό ρόλο των μεγάλων πόλεων. Από την πλευρά του, ο Μπρωντέλ επιμένει στη διαίρεση της υλικής ζωής σε τρία επίπεδα – «η αγορά, η ανταλλαγή σε είδος, η συναλλαγή και ο καπιταλισμός» –, διαχωρίζοντας την προσέγγιση ενός ιστορικού από αυτήν ενός οικονομολόγου.

Ο φιλόσοφος Ζεράρ Ζορλάν –αντίθετα με τον Πωλ Φαμπρά– θεωρεί ότι η διάκριση είναι αναντίρρητη. Σημειώνει ότι ο Μπρωντέλ «εξηγεί σωστά ότι ενώ η οικονομία της αγοράς ρυθμίζεται από τον ανταγωνισμό και οι συναλλαγές διεξάγονται επί ίσοις όροις, ο καπιταλισμός δημιουργεί και εκμεταλλεύεται μονοπωλιακές καταστάσεις που ενέχουν άνισες ανταλλαγές».

Ο Αλμπέρτο Τενέντι προσεγγίζει από ιστορική σκοπιά τον προβιομηχανικό καπιταλισμό και κατά πόσο αυτός φωτίζει την ανάπτυξη για τις περιοδούς που ακολουθούν ενώ, στη συνέχεια, ο Κ. Ν. Σωντούρι περιγράφει τον εμπορικό καπιταλισμό και τα προβλήματα της ασιατικής βιομηχανικής παραγωγής πριν τον 19ο αιώνα. Ο Μπαρούν Ντε κάνει διευκρινίσεις για την πρωτοπορία του ινδικού καπιταλισμού και στη συνέχεια ο Σέησο Φουρτάδο εξηγεί την καθυστερημένη ανάπτυξη της Λατινικής Αμερικής. Από την πλευρά του, ο Ούγγρος

ιστορικός Λάζλο Μακάι παραθέτει τις σκέψεις του για την ενσωμάτωση της τεχνικής στην ιστορία του καπιταλισμού.

Ο επιφανής κοινωνιολόγος Ιμμά-νουελ Βαϊλλερστάιν επικεντρώνεται στο έργο του Μπρωντέλ, στη συμβολή των εργασιών του στις γνώσεις μας γύρω από τον καπιταλισμό. Ειδικότερα, επισημαίνοντας ότι ο Μπρωντέλ επαναδιατυπώνει ιδιαίτερα τη σχέση μεταξύ αγοράς και μονοπωλίου, εξηγεί ότι συνήθιζαν να θεωρούν τον ανταγωνισμό και το μονοπώλιο ως δύο πόλους, εναλλακτικούς της καπιταλιστικής αγοράς. Ο Μπρωντέλ, όμως, τους θεωρεί μάλλον ως δύο δομές σε συνεχή σύγκρουση και ανάμεσα στους δύο κατονομάζει «καπιταλιστικά» μονάχα τα μονοπώλια. Ο Βαϊλλερστάιν τονίζει ότι κατ' αυτό τον τρόπο ο Μπρωντέλ αντιστρέφει την πνευματική διαμάχη: αντί να θεωρεί την αγορά στοιχειώδη κλειδί του ιστορικού καπιταλιστικού συστήματος, αποδίδει το ρόλο αυτό στα μονοπώλια. Υπό το φως της ανάπτυξης του καπιταλισμού από τον Μπρωντέλ, ο Βαϊλλερστάιν αναθεωρεί την τριάδα ελευθερία, ισότητα, αλληλοφροσύνη και υποστηρίζει ότι τα μονοπώλια κυριαρχούν επειδή αρνούνται τις ελευθερίες και τις ισότητες στην οικονομική αρένα, αφού, κατά συνέπεια, τις αρνούνται και στην πολιτική αρένα και στην πολιτισμική αρένα. Σημειώνει δε, χαρακτηριστικά, ότι «η συμμετοχή σε έναν κόσμο της μπρωντέλικής «αγοράς» [...] είναι αγώνας για τον εξισωτισμό στον κόσμο».

Στην τελευταία και ομολογουμένως πολύ ενδιαφέρουσα ενότητα του βιβλίου, ο Μπρωντέλ πρωτοστατεί σε μία γόνιμη συζήτηση με ερμηνευτικές συνθέσεις και μεθοδολογικές παρατηρήσεις για την πορεία του καπιταλισμού από το μεσαίωνα ως τον 20ό αιώνα και από την Ευρώπη ως την Ασία και την Λατινική Αμερική.

Σε μια εποχή όπου απομυθοποιείται η απόλυτη απορρύθμιση της χρηματα-

**Ο Μπρωντέλ εστιάζει
την ανάλυσή του
στη διάκριση
του καπιταλισμού από
την οικονομία της αγοράς...
πιστεύει στις αρετές και
στη σημασία της οικονομίας
της αγοράς,
αλλά δεν πιστεύει
στην αποκλειστική
της κυριαρχία**

γοράς και η παγκόσμια οικονομία βρισκείται, όπως είναι φυσικό, στο επίκεντρο, το βιβλίο του Μπρωντέλ, το οποίο επισημαίνεται ότι στηρίζεται σε μία περισσότερο ποιοτική παρά ποσοτική προσέγγιση, αποτελεί μία πολύτιμη επισκόπηση της παγκόσμιας ιστορίας και ένα διεισδυτικό στοχασμό πάνω στους κανόνες του καπιταλισμού.

Η κοινωνία του επερχόμενου αιώνα

Πήτερ Φ. Ντράκερ

Μετακαπιταλιστική Κοινωνία

Εκδόσεις Gutenberg, 2000, σελ. 281

Στην αυγή του 21ου αιώνα, εν μέσω μιας αναμφισβήτητα δυσμενούς παγκόσμιας οικονομικής συγκυρίας και ενώ κάποιοι υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός διέρχεται βαθιά κρίση, για άλλους –υπό ένα διαφορετικό πρίσμα– εγείρεται το ζήτημα εάν η συγκεκριμένη κρίση είναι ουσιαστικά το παράγωγο κρατικών ρυθμίσεων και παρεμβάσεων στην οικονομία. Σε αυτό το οικονομικό – πολιτικό πλαίσιο, το βιβλίο του Πήτερ Φ. Ντράκερ, ενός εκ των κορυφαίων μελετητών της φιλοσοφίας του μάνατζμεντ, με τίτλο *Μετακαπιταλιστική Κοινωνία*, αν και εκδόθηκε στον απόηχο της οικονομικής ύφεσης στις Η.Π.Α., στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας, διατηρεί ακέραια την υψηλή αναγνωστική του αξία, αφού σε αυτό περιγράφονται με διορατικότητα πολλές από τις τάσεις που είτε έχουν ήδη αναδυθεί ή διαφαίνονται στην πρώτη αυτή δεκαετία του 21ου αιώνα. Αξιοσημείωτο, επίσης, είναι ότι το εν λόγω βιβλίο καλύπτει ένα μεγάλο εύρος και εστιάζεται στην Ευρώπη, στις Η.Π.Α. και στον Καναδά, στην Ιαπωνία και στις νεότερες αναπτυσσόμενες

χώρες της ηπειρωτικής Ασίας.

Ο συγγραφέας, σε γενικές γραμμές, παρέχει μία σε βάθος ανάλυση των σταδιακών πολύπλευρων δομικών μετασχηματισμών, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και εξετάζει τα αποτελέσματα που θα έχουν στην κοινωνία, στην πολιτική και στο επιχειρείν. Επισημαίνοντας, καταρχάς, τη δυσκολία πρόβλεψης των χαρακτηριστικών της μετακαπιταλιστικής κοινωνίας υποστηρίζει, συγχρόνως, ότι θα είναι μία «μη σοσιαλιστική και μη-καπιταλιστική κοινωνία». Η βασική του θέση είναι ότι η μετακαπιταλιστική κοινωνία είναι μία κοινωνία της γνώσης και μία κοινωνία οργανώσεων. Έτσι, προβλέπει ότι η μεγαλύτερη μεταβολή θα είναι η μεταβολή της γνώσης – όσον αφορά στη μορφή, στο περιεχόμενο, στη σημασία και στην ευθύνη της. Ωστόσο, εκτιμά ότι οι αγορές θα παραμείνουν οι ουσιαστικοί άξονες της οικονομικής δραστηριότητας.

την τρομοκρατία, τον έλεγχο των εξοπλισμών». Σύμφωνα με τον Ντράκερ, η διεθνικότητα, η περιφερειακότητα και ο φυλετισμός ανάμεσά τους διαμορφώνουν γρήγορα μία νέα μορφή πολιτείας, μία νέα και σύνθετη πολιτική δομή. Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι το πρώτο πολιτικό χρέος της μετακαπιταλιστικής πολιτείας πρέπει να είναι η ανασύνταξη της κυβερνητικής λειτουργίας, με άξονες την «ανάγκη ύπαρξης μεγάλης διοικητικής εμπειρίας, πολιτικής καινοτομίας, πολιτικών ηγετικών ικανοτήτων». Προσθέτει δε περαιτέρω ότι «οι νέες ανάγκες θα απαιτήσουν περισσότερο, μάλλον, παρά λιγότερο κράτος, μία διαφορετική όμως μορφή κράτους». Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος αντιμετώπισης μιας ύφεσης είναι με επενδύσεις στην υποδομή και στους ανθρώπινους πόρους. Η, κατά Ντράκερ, μετακαπιταλιστική κοινωνία και η μετακαπιταλιστική πολιτεία χρειάζονται έναν νέο κοινωνικό τομέα τόσο για να ικανοποιήσουν τις κοινωνικές ανάγκες όσο και για να αποδώσουν ξανά νόημα στην ιδιότητα του πολίτη και στην έννοια της κοινότητας. Η προώθηση των αυτόνομων κοινοτικών οργανώσεων του κοινοτικού τομέα «είναι ένα σημαντικό βήμα», σημειώνει ο Ντράκερ, «προς την κατεύθυνση της ανασύνταξης του κυβερνητικού έργου και της ανάκτησης της αποδοτικότητάς του». Ειδικότερα,

εξηγεί ότι η σημαντικότερη συμβολή της αυτόνομης κοινοτικής οργάνωσης είναι η δημιουργία ενός νέου κέντρου πολιτικής συμμετοχής με νόημα, η οποία συνεισφέρει στη συνοχή της πολιτικής κοινωνίας. Υπό το φως των παραπάνω διαπιστώσεων, ο συγγραφέας επισημαίνει την ανάγκη ύπαρξης σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες ενός αυτόνομου τομέα κοινοτικών οργανώσεων που θα αποκαταστήσει τους δεσμούς της κοινότητας και το αίσθημα της ενεργού συμμετοχής του πολίτη.

Στο τελευταίο μέρος του βιβλίου του με τίτλο «Η Γνώση», ο Ντράκερ αναλύει σε βάθος –με παραδείγματα τη Μ. Βρετανία, τις Η.Π.Α., τη Γερμανία και την Ιαπωνία– τις μεταβολές στην οικονομία και την παραγωγικότητα της γνώσης, παρατηρώντας ότι η οικονομία της γνώσης «χρειάζεται την ισόρροπη εφαρμογή και της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς και του προστατευτισμού». Τέλος, τονίζει τη σημασία της χρήσης νέων τεχνολογιών και της συνεχούς διά βίου μάθησης στην μετακαπιταλιστική κοινωνία στην οποία η στροφή προς την κοινωνία της γνώσης τοποθετεί το άτομο σε κεντρική θέση. Εν κατακλείδι, η *Μετακαπιταλιστική Κοινωνία* αποτελεί ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον βιβλίο που συμπυκνώνει σε μεγάλο βαθμό το διορατικό, διεισδυτικό, αληθαι και μακριά από ιδεοληψίες πραγματιστικό πνεύμα του Πήτερ Ντράκερ. ▲

Ο κ. Ηλίας Α. Αθανασιάδης είναι επικοινωνιολόγος, MA University of Leicester UK, και Υπομήφιος Διδάκτωρ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

σίες για την Αικατερίνη και το Στανισλάς, τη Ρωσία και την Πολωνία, ως μέσο προβολής του σύγχρονου δεληφίνου Πονιατοφκσύ.

Ιστορικό μυθιστόρημα αποκαλεί το έργο του ο Θανάσης Διαμαντόπουλος. Κυρίαρχη είναι, παράλληλα, η

Αναπαριστά τις στρατηγικές κινήσεις, με τις οποίες η τσαρική μοναρχία δημιούργησε μία κραταιά αυτοκρατορία που καθόρισε την πορεία της Ευρώπης, σφραγίζοντας πάνω από όλα την τύχη των γειτονικών λαών και πρώτη πρώτη την Πολωνία. Την ίδια στιγμή, δίνει εύστοχα τις πολιτικές συντεταγμένες της Γαλλίας του '70. Οι κοινωνικές του αναφορές περνούν αβίαστα μέσα από τους χαρακτήρες των Παρισίων: Γάλλους και ξένους φοιτητές, πανεπιστημιακούς καθηγητές, επιστήμονες, διανοητές, πολιτικούς, αριστοκράτες, μποέμ, και εμικρέδες, τηλεοπτικούς παράγοντες και κινηματογραφικούς αστέρες. Ο ένας χαρακτήρας αποκαλύπτει τον άλλον, όπως κάθε νέα ιστορία κρύβει μέσα της μια παλιά, με κινηματογραφικού τύπου εναλλαγή. Το αποτέλεσμα είναι ένα μυθιστόρημα ζωντανό, ρομαντικό και κυνικό συνάμα, που καταπιάνεται με το ανθρώπινο πάθος, εστεμμένο και μη, σαν δύναμη αναφαίρετη από τη ζωή και την ιστορία. ▲

**Ένα μυθιστόρημα ζωντανό,
ρομαντικό και κυνικό συνάμα,
που καταπιάνεται με το ανθρώπινο
πάθος, εστεμμένο και μη,
σαν δύναμη αναφαίρετη από
τη ζωή και την ιστορία**

αύρα της επιστολικής μυθιστοριογραφίας και έντονο το ερωτικό υπόστρωμα. Ωστόσο, παρών είναι πάντα μεταξύ των γραμμών ο «πολιτικός» Διαμαντόπουλος, ο θεωρητικός της πολιτικής επιστήμης με την διεισδυτική ιστορική γνώση και αντίληψη.